

Олеся Мартіна
Olesia Martina

ОРГАНІЗАЦІЯ НАВЧАЛЬНО-МОВЛЕННЕВОЇ ДІЯЛЬНОСТІ МОЛОДШИХ ШКОЛЯРІВ НА УРОКАХ УКРАЇНСЬКОЇ МОВИ

ORGANIZATION OF SPEECH-TRAINING ACTIVITY OF JUNIOR PUPILS AT THE LESSONS OF UKRAINIAN LANGUAGE

У статті розглянуто аспекти формування правильності мовлення, педагогічні та лінгвістичні умови формування мовленнєвої культури та оволодіння мовленнєвими засобами учнів початкових класів; окреслено шляхи і способи покращення їх комунікативної діяльності та удосконалення практичної підготовленості вчителя до роботи з дітьми.

Ключові слова: культура мови, культура мовлення, комунікативно-мовленнєві вміння, літературні норми, педагогічна діяльність, педагогічна майстерність, професійна діяльність, граматична правильність, мовна особистість, зв'язне мовлення.

Актуальність дослідження визначається сучасними концепціями перебудови освіти в Україні в напрямку забезпечення всебічного розвитку особистості. Особлива роль у цьому процесі належить початковій ланці навчання, де цілеспрямовано виявляються та розвиваються здібності дитини, формуються вміння та бажання вчитися, створюються умови для її самовираження в різних видах діяльності.

В умовах національного та соціально-культурного відтворення, становлення державності та демократизації суспільства, відродження інтелектуального та духовного потенціалу громадян України, розширення сфер функціонування української мови як державної особливої ваги набуває культура усного мовлення – найважливішого засобу спілкування, виховання і всебічного розвитку особистості. Відповідно до сучасних потреб прийнято ряд документів, які визначають шляхи реалізації наскрізного завдання в галузі мовної освіти Національна доктрина розвитку освіти України у XXI столітті, окреслюючи перспективи подальшого вдосконалення навчально-виховного процесу, наголошує на тому, що освіта сприяє формуванню високої мовної культури та мовної компетентності громадян, поваги до державної мови. Відтак, особливої значущості набуває робота, спрямована на формування культури українського мовлення, починаючи з початкової ланки загальноосвітньої школи, оскільки набуті в молодшому шкільному віці лінгвістичні знання та мовленнєві вміння стають підґрунтям комунікативної досконалості та нормативності мовлення [2, 120].

Процес породження і сприймання мовлення вивчалися не тільки філологами, але й ученими-психолінгвістами, психофізіологами, психологами, такими, як Л.С. Виготський, А.Р. Лурія, М.І. Жинкін, О.О. Леонтьєв, Т.В. Рябова, І.О. Зимня та ін.

Проблему ситуативності мовлення і створення навчальних комунікативних ситуацій досліджували такі вчені, як Е.П. Шубін, Й.М. Берман, В.А. Бухбіндер, В.Л. Скалкін Г.А. Рубінштейн, Є.М. Розенбаум, О.О. Леонтьєв, В.О. Артемов, Ю.І. Пассов, А. Хорнбі, Д. Берн, В. Апелът та ін.

Однак дослідниками висвітлено питання вдосконалення мовної майстерності тих, хто вже одержав шкільну освіту (студентська молодь, вчителі), тоді як систематична робота щодо формування й удосконалення мовленнєвої культури, саме учнів загальноосвітньої школи, зокрема початкової, залишається актуальною і водночас недостатньо розробленою.

Мета статті – визначити й охарактеризувати основні методи й прийоми навчання для організації навчально-мовленнєвої діяльності молодших школярів на уроках української мови.

Розвиток всебічно розвиненої особистості здійснюється засобами рідної мови. Мова і мовлення є продуктом культури і невід'ємною її складовою. Саме мова сформувала людину як особистість і творця культурних цінностей. Формуючи людину в плані духовному, інтелектуальному і моральному, мова обслуговує потреби суспільства через цілий ряд життєво важливих функцій, які практично реалізуються у мовленнєвій діяльності [3, с. 136].

Пізнання мови на різних її рівнях (фонетичному, словотвірному, лексичному, граматичному) є джерелом різнобічних знань, засобом розвитку мислення, мовлення, духовного збагачення людини. Йдеться про розвиток мовної, а точніше мовленнєвої особистості. Це поняття, яке нині досить часто зустрічається в наукових дослідженнях із психології, зокрема, з психолінгвістики та лінгводидактики. Мовленнєва особистість – це людина, яку розглядаємо з точки зору її готовності виконувати мовленнєві дії, той, хто привласнює мову, для кого мова є мовленням [1, с. 11]. Мовленнєва особистість характеризується не лише тим, що вона знає про мову, а й тим, як вона може її використовувати. Готовність до мовлення дуже важлива, і людина психічно формується одночасно з формуванням цієї готовності.

Готовність суб'єкта використовувати мову в своїй діяльності називають мовленнєвою здібністю. У ній закладено, з одного боку, найважливіші складові мовної системи, а з іншого – основні види мовленнєвої діяльності: слухання і розуміння (аудіювання), говоріння, читання й письмо.

Як відомо, проблема говоріння (що здійснюється у двох формах – діалогічному і монологічному мовленні) у процесі спілкування є надзвичайно важливою, оскільки вміння слухати і висловлювати власні думки значною мірою забезпечує ефективність комунікативної діяльності людей. За допомогою діалогічного мовлення відбувається передача знань, обмін інформацією. Цим мовленням пронизаний весь процес навчання в школі [4, с. 38].

Мовленнєвий розвиток учня – важлива умова його успішного навчання. Чим більше дитина читає, переказує, слухає, тим краще розвивається її пам'ять, а, отже, тим легше їй засвоювати знання з усіх навчальних дисциплін, які вивчаються в початкових класах. Забезпечити мовленнєвий розвиток молодших школярів – означає навчити їх грамотно висловлюватись в усній і писемній формах мовлення, дотримуючись фонетичних, орфоепічних, граматичних (морфологічних і синтаксичних), орфографічних, стилістичних норм української літературної мови. Щоб розвинути та удосконалити мовлення школярів потрібна щоденна робота над оволодінням основними мовними нормами. Тут на першому місці, безперечно, збагачення словникового запасу. Засвоюючи нові слова, учні вчать правильно їх вимовляти, наголошувати, пояснювати значення. Удосконалюючи звуковимову, яка є складовою частиною мовленнєвого розвитку, мовної культури. Працюючи над удосконаленням граматичного ладу мовлення молодших школярів, треба навчати їх правильно будувати словосполучення, які, як відомо, служать будівельним матеріалом для речень [5, с. 27].

Як зазначалося вище, говоріння забезпечує усне спілкування в діалогічній і в монологічній формах. Воно спрямоване до необмеженої кількості осіб. Як і будь-яка інша діяльність, акт говоріння має певну мету, мотив, в основі якого лежить потреба; предмет – думки того, хто говорить; продукт – висловлювання (діалог або монолог) і результат, що виражається у вербальній реакції на висловлювання.

Розвиток усного мовлення молодших школярів – одне з пріоритетних завдань навчання української мови, яке окреслено в сучасних програмах для закладів загальної середньої освіти. Мета уроків усного курсу полягає в підготовці початкового мовленнєвого ступеня володіння українською мовою – вмінь учнів розуміти й говорити на репродуктивному та продуктивному рівнях [2, 57].

На сучасному етапі розвитку методики початкового навчання української мови особливої популярності набувають елементи ситуативного навчання. Ситуативний підхід до навчання мови передбачає специфічну організацію освітнього процесу. Саме в ньому моделюється

реальна життєва функція мови. З огляду на це, навчання української мови молодших школярів має на меті використання навчально–мовленневих ситуацій, які заздалегідь моделюють учителі, а потім застосовують на уроках мови.

Для забезпечення комунікації на уроках мови, тобто для введення учнів у мовленнєву ситуацію, необхідні: наявність предмета розмови, розуміння школярами мети висловлювання та умов спілкування, достатніх для здійснення висловлювання. Важливо, щоб вводючи учнів у навчально–мовленнєву ситуацію, вчитель знав і враховував такі три моменти: з ким учень хотів би спілкуватися, як він поставиться до предмета розмови і який рівень мовної підготовки учня, його фактичні мовленнєві можливості.

Навчально–мовленнєва ситуація може передбачати як об'ємні висловлювання (повідомлення) учнів, так і короткі фрази діалогічної, а частіше полілогічної форми. Ситуація, що зумовлює мінімальне висловлювання, наприклад, одну фразу, звичайно називається мікроситуацією. Цілі серії мікроситуацій лежать в основі побудови завдань на формування мовленневих умінь і навичок учнів. Слід зауважити, що в правильно побудованому навчальному процесі практично всі, навіть розрізнені однофразові висловлювання, можуть мати ситуативний характер [3, с. 68].

Побудова навчально–мовленнєвої ситуації починається з вибору предмета розмови, що зумовлює вживання лексичних одиниць у відповідних граматичних формах. Предмет розмови на уроці української мови в 1–4 класах може бути поданий у вигляді:

а) посилання на реальні факти, події з життя, обставини, процеси, стосунки (наприклад, перегляд телевізійної передачі, екскурсія в театр, музей, на виставку тощо);

б) зорового унаочнення, для чого застосовуються сюжетні та предметні малюнки, діафільми, схеми, фотографії, предмети тощо;

в) імітації звукового фону якоїсь події, що має відтворити цю подію в уяві (звук, що нагадує телефонний дзвінок, нявчання кішки, шум у кімнаті тощо).

Для презентації тем із комунікативною спрямованістю рекомендуємо вчителям застосовувати так звані картини з нерозгорнутим сюжетом, де показані особи або предмети, намічені дії або їх результати, але хід і подальший розвиток подій переноситься у сферу здогадки, наприклад: “Хлопчик стоїть біля замкнених дверей квартири і плаче” або “Дівчинка у святковій шкільній формі йде вулицею з букетом квітів” тощо. Такі картини спонукають учнів до з'ясування того, що передувало епізоду і що буде потім. Яскравими прикладами такого унаочнення можуть бути малюнки, різноманітні ілюстрації українознавчого характеру, фотографії рідних, учнів тощо. Зрештою, екскурси в “позасюжетну сферу” можна запропонувати і на основі звичайних картин і діафільмів.

Добираючи предмет розмови, вчитель має вирішувати також і виховні завдання уроку. Будь–який сюжет, предмет, картина, комбінація предметів тощо стають для учня об'єктами взаємодії. Тому вони повинні бути змістовними, містити в собі чітко виражені виховні можливості – спонукати учня до вираження свого ставлення, до якогось узагальнення, до висновку. Мало що дає картина із зображенням автобуса під деревом. Натомість малюнок, на якому хлопчик допомагає бабусі, безумовно, має виховне спрямування.

Предмет розмови має бути конкретним і сприяти вихованню найрізноманітніших якостей людини. Тому дуже важливо постійно оцінювати його широко, через призму всієї палітри виховного впливу.

Якщо вчитель правильно вибрав предмет розмови і чітко сформулював мету спілкування, він все ж не гарантований, що розмова між учнями відбудеться такою, як планувалася. Це пов'язано з тим, що в класі знаходяться різні учні. Серед них обов'язково будуть такі, яким запропоноване вчителем комунікативне завдання виявиться не під силу. Між тим мета полягає в тому, щоб кожен учень узяв участь у навчальному мовленні. Тому, необхідно забезпечити найголовнішу умову спілкування – достатній рівень мовних

можливостей учнів. З цією метою всім або частині учнів потрібно запропонувати підтримку висловлювання у вигляді індивідуальних карток, через демонстрування на екрані за допомогою кодоскопа або ж запису на дошці. Пропонуємо три види підтримки висловлювання: ситуативну, мовленнєву і ситуативно-мовленнєву – залежно від того, яку функцію в мовленні вона виконує.

Ситуативною підтримкою вважається деталізована розгортка завдання комунікативного характеру – що конкретно і в якій послідовності треба сказати. Вона може мати різні форми залежно від того, якому учневі призначається і яке висловлювання репрезентує. За допомогою ситуативної підтримки можна дозувати зміст висловлювання, як це буває, скажімо, коли демонструємо серію кадрів діяльму або серію малюнків, присвячених якійсь одній темі.

Розглянемо форми ситуативної підтримки висловлювань молодших школярів. Це можуть бути:

1) короткий переказ того, що треба сказати;

2) план висловлювання. Окремі пункти такого плану можуть об'єднуватися в певній послідовності і підказувати логічні зв'язки між репліками діалога, наприклад:

А: Висловте ваше бажання придбати цікаву книгу (журнал).

Б: Відмовтеся (аргументуйте свою відмову).

А: Уточніть свою думку і спробуйте переконати свого товариша.

Б: Погодьтеся, висловивши умову, за якої ви можете придбати цікаву книгу (журнал).

А: Висловте задоволення. Назвіть місце придбання цієї книги (журналу).

Б: Уточніть, як ви придбаєте цю книгу (самостійно чи хтось вам допоможе);

3) ключові слова і словосполучення, що можуть вказувати на послідовність формування змісту розмови (уточнювати деталі предмета розмови тощо). У такій ролі виступають слова, які мають смислове навантаження. Наприклад, у розмові “покупця” і “продавця” продуктового магазину ключовими словами можуть бути іменники: цукор, масло, ціна тощо; дієслова: важити, купити, платити тощо.

Мовленнєва підтримка завжди надається слабшим учням, щоб допомогти їм у доборі мовних засобів. Вона також може мати кілька рівнів, залежно від того, яким учням спрямовується. Рекомендуємо вчителю початкових класів такі групи мовленнєвої підтримки:

1) повний текст висловлювання за принципом “Прочитай і скажи...” – ним користуються, звичайно, найслабші учні;

2) текст із незакінчених речень;

3) ключові слова, словосполучення, що допоможуть учням уникати можливих помилок під час спілкування. Такі слова (вирази) сприяють правильному мовному оформленню речень і засвоєнню мовно-мовленнєвого матеріалу. Особливе значення мають слова, що виконують певну граматичну функцію (наприклад, дієслова, іменники, прийменники на рівні словосполучення, речення). Іноді з цією метою можуть запропонувати учням побудований на тематичній основі список слів, які вони мають використати у процесі спілкування;

4) зразок висловлювання, за яким учні самостійно будують свої або беруть участь у діалозі.

Ситуативно-мовленнєва підтримка висловлювань учнів початкових класів виконує одночасно функцію і ситуативної, і мовленнєвої підтримки. Наприклад, це можуть бути і план висловлювання, і ключові слова, за допомогою яких учитель “підстраховує” учнів у ситуаціях, де можуть виникнути труднощі. Такий вид підтримки, з одного боку, підказує молодшим школярам, про що доцільно говорити, а з іншого – пропонує для цього готові мовно-мовленнєві засоби.

Своєрідною формою ситуативно-мовленнєвої підтримки є запитання і очікувана відповідь (запитання завжди підказує учневі те, про що треба висловлюватися, і містить частину необхідних мовних засобів), а також прохання або накази типу:

А: Попросить подругу показати вам свою книгу.

Б: Оленко, покажи мені свою книгу.

Слід зауважити, що в усіх випадках підтримка висловлювання учнів є засобом керування їхньою мовленнєвою діяльністю. При цьому рівень такої керованості залежить від рівня мовно-мовленнєвого досвіду школярів, а також від етапу роботи над матеріалом. На початку засвоєння певного матеріалу підтримка висловлювання підказує, якими саме словами або формами слів треба користуватися під час спілкування. Це важлива функція, бо учні, якщо їм відразу дати повну самостійність, намагаються обходитись лише раніше засвоєним матеріалом, уникаючи вживання нового, що потребує більших зусиль. Проте з часом, коли учні вже оволоділи новими словами або їх формами, такі опори можуть гальмувати розвиток самостійності мовлення молодших школярів. Ось чому вчителю необхідно пам'ятати, що в методиці навчання мови існує чітка тенденція до згортання функції підтримки.

У діалогічному мовленні багатьох учнів майже відсутні прислів'я і приказки. Дітям важко їх використовувати у своєму мовленні через незнання або нерозуміння змісту цих мовних одиниць. Однак, усна народна творчість робить мовлення влучним, лаконічним, милозвучнішим. Тому пропонуємо вправи ситуативно-діалогічного характеру з уживанням прислів'їв: скласти і розіграти діалог за описаною ситуацією, в основі якого одна із приказок чи прислів'я; обміркувати і обґрунтувати чи доречно в цьому випадку вжити усну народну творчість.

Пропонуємо учням розіграти ситуацію: уявіть, що ви повернулись із мандрівки, де гарно провели час, побачили багато нового і цікавого. Ви ділитися своїми враженнями із другом/подругою і запевняєте, що: як би не було добре в гостях, а вдома – краще.

Спочатку пропонуємо використати опорні слова та словосполучення.

Ключові слова: привіт, їзди(ла)в до Львова, сподобалося місто, дуже, побачи(ла)в нові і цікаві речі, в гостях добре, а вдома – краще, минула неділя.

Далі учні самостійно складають діалоги, їм лише пропонується описана ситуація і відповідні прислів'я. Наприклад:

Уявіть, що у вашому класі є учень, який має гарну зовнішність, красиво одягається, але він непривітний, ніколи не допоможе, коли його хтось попросить щось зробити. Поясніть йому, що людину не одягає красить, а справи, що не потрібно бути байдужим до чийогось прохання.

Пропонуємо прислів'я, які можна використати на практиці та в педагогічній діяльності на уроках української мови.

Сім разів відміряй, один раз відріж.

Все добре, що добре закінчується.

Зробив діло, гуляй сміло.

Робота із формування діалогічного мовлення учнів 1–4 класів не може обмежуватися епізодичними вправами на уроках. Щоб виробити в учнів стійкі знання, міцні вміння і навички, внутрішню потребу в дотриманні правил спілкування, необхідно працювати систематично.

Отже, формування культури спілкування, мовлення, поведінки необхідно провадити в умовах активізації навчально-виховного процесу із застосуванням новітніх педагогічних технологій (зокрема інтегрованого навчання), у яких уміння спілкуватися має бути доведеним до автоматизму.

На нашу думку, методичні рекомендації, запропоновані вище, спрямують роботу вчителя початкових класів на формування діалогічного мовлення молодших школярів, допоможуть йому у процесі розвитку й удосконалення вмінь учнів правильно будувати й оформлювати усні висловлювання. Процес формування культури мовлення стає ефективнішим, якщо опиратися на психологічні основи та психолінгвістичні особливості його опанування, лінгвістичні основи, які містять засвоєння дітьми орфоепічних, лексичних і граматичних норм сучасної української літературної мови.

Список використаної літератури

1. Донченко Т.К. Організація навчальної діяльності учнів на уроках рідної української мови: Дис... к. пед. н.: 13.00.02. / Т.К. Донченко. – Київ : 2001. – 459 с.
2. Дорошенко С.І. Основи культури і техніки усного мовлення: Навчальний посібник / Харк. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – 2-е вид., перероб. і доп. / С.І. Дорошенко – Харків : ОВС, 2002. – 144 с.
3. Курач Л. Ситуативні ролі – позитивний фактор розвитку діалогічного мовлення учнів початкових класів / Л. Курач, О. Прищепя / Київ : Початкова школа. – 2005. – №10. – С. 30–33.
4. Науменко В. Формування у дітей уміння говорити майстерно / В. Науменко, М. Захарійчук // Початкова школа. – 2002. – № 10. – С.13-16.
5. Скалкин В.Л. Обучение диалогической речи (на материале английского языка): Пособие для учителей / В.Л. Скалкин. – Київ : Рад. шКиїв, 1989. – 158 с.

The article deals with the aspects of speech accuracy formation, pedagogical and linguistic conditions of speech culture formation and the acquisition of speech devices by junior pupils. The ways of improving pupils' communicative activity and the teacher's practical preparedness for work with children are given.

In the conditions of national and socio-cultural development, the formation of statehood and the democratization of society, the revival of intellectual and spiritual potential of Ukrainian citizens, the expansion of the spheres of functioning of the Ukrainian language as a state one, oral speech culture is of great importance as the most important means of communication, education and comprehensive development of personality. According to the current needs, a number of documents determining the ways of implementing the task in the field of language education have been adopted. "The National doctrine of the development of education of Ukraine in the XXI century" outlines the prospects for further improvement of the educational process and emphasizes that education promotes the formation of citizens' language culture, language competence and respect for the state language. Consequently, the work aimed at the formation of Ukrainian language culture beginning from the primary stage of secondary school is of great significance, as the linguistic knowledge and speech skills acquired at the junior school age become the basis for communicative perfection and speech normativity.

The author proves that in the process of mastering speech skills by junior pupils, it is necessary to introduce scientifically grounded and methodically appropriate pedagogical technology for the formation of speech culture, which includes step-by-step learning of the basic communicative features of speech culture, the rational use of adequate methods and techniques of speech development, the appropriate organization of speech-training activity by means of linguistic support and the system of exercises to increase the efficiency of normative speech acquirement by junior pupils.

Key words: *language culture, speech culture, communicative-speech skills, literary norms, pedagogical activity, pedagogical mastery, professional activity, grammar accuracy, language personality, connected speech.*